

**Рискулов Ш.Н.,
ТДШУ таянч докторанти**

XIX АСР ИККИНЧИ ЯРМИ ВА XX АСР БОШЛАРИДА РУС ҲАРБИЙ ШАРҚШУНОСЛАРИ НИГОҲИДА АФҒОНИСТОН

Аннотация: Мазкур мақолада XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида Афғонистонга ташриф буюрган рус сиёсатчилари, сайёҳлари, тадқиқотчи олимларининг тўплаган маълумотлари асосидаги ҳисоботлар ва эсдаликларида ёритилади. Улар жуда қимматли ва турли ҳил соҳаларга оид илмий жихатдан аҳамиятли бўлган маълумотларни яъни: география, мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий аҳволи, афғон халқининг урф-одатлари, турмуш тарзи, яшаш шароити ва бошқа қўплаб маълумотларни қолдирган. Мақола орқали бугунги кунда мамлакатимизда олиб борилаётган таълим сиёсатининг бош ғояси ҳисобланган Учинчи Ренессанс ғоясини амалга оширишда Рус ҳарбий шарқшунослари томонидан XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида Афғонистонда олиб борилган тадқиқот ишлари бугунги кунда мамлакатимизда ушбу ўлкани ўрганмоқчи бўлган ёш олимлар ва тадқиқотчилар учун алоҳида аҳамият касб этиши ёритилади.

Таянч сўзлар: Афғонистон, Вахан, Кофиристон, А.Е.Снесарев, Б.Л.Тагеев, Д.В.Путята, Герируд, Хазорлар

Аннотация: Афганистан как страна начал изучаться в России с XVIII века. Работа в этом направлении освещается в докладах и мемуарах, основанных на данных, собранных российскими политиками, туристами, учеными-исследователями, побывавшими в Афганистане в разные годы. Они оставили много ценных и научно значимых сведений, касающихся самых разных областей: географии, политического, экономического и социального положения страны, обычаев афганского народа, образа жизни, условий жизни и многих других. Исследовательская работа, проводимая российскими военными востоковедами в Афганистане во второй половине XIX-начале XX вв. в реализации идеи Третьего Возрождения, которая сегодня считается главной идеей проводимой в нашей стране мировой политики, сегодня приобретает особое значение для молодых ученых и исследователей, желающих исследовать этот край в нашей стране.

Ключевые слова: Афганистан, Вахан, Кафиристан, А.Э.Снесарев, Б.Л.Тагеев, Д.В.Путята, Герируд, Хазары

Annotation: Afghanistan as a country began to be studied in Russia from the XVIII century. The work on this is covered in reports and memoirs based on the data of Russian politicians, tourists, researcher scientists who visited Afghanistan in different years. They are very valuable and have left behind the scientific background of various spheres: geography, political, economic and social situation of the country, traditions of the Afghan people, lifestyle, living conditions and many others. The research work carried out by Russian military Orientalists in the second half of the

XIX and early XX centuries in Afghanistan in the implementation of the idea of the third Renaissance, which is considered the main idea of the policy of education in our country today, is of particular importance for young scientists and researchers who want to study this country

Key words: Afghanistan, Wakhan, Kafiristan, A.E.Snesarev, B.L.Tageev, D.V.Potyata, Gerirod, Khazars

XIX асрнинг иккинчи ярмида Афғонистон сиёсий жихатдан деярли яккаланиб қолган мамлакат эди. Мамлакатнинг ташқи сиёсий фаолияти инглизлар томонидан қаттиқ назорат қилинарди. Айниқса Афғонистоннинг шимолдаги қўшнилари билан ҳар қандай алоқалари инглизлар томонидан синчковлик билан кузатиларди. Афғон амирининг рухсатисиз ажнабийлардан ҳеч ким мамлакат ичкарисига саёҳат қилаолмасди. Афғонистон шу тариқа Россия билан қўшни мамлакат бўлишига қарамасдан узоқ вақт мобайнида кам ўрганилган ўлка бўлиб қолди.

Афғонистонга амалга оширилган миссия ва экспедициялар ўта мушкул ва ҳаддан ташқари таваккалчиликка асосланган бўлиб, ушбу миссияларни асосан ҳарбий сайёҳлар амалга оширган. Улар тўплаган маълумотларнинг катта қисми ноёб ҳисобланиб, кейинчалик Афғонистонга келадиган тадқиқотчилар учун муҳим қўлланма бўлиб хизмат қилган. Рус ҳарбий шарқшунослари томонидан тўпланган баъзи маълумотлар XIX аср охири XX аср бошларида матбуотда ҳам ёритилган.

Рус ҳарбий шарқшунослари Афғонистоннинг географик жойлашуви, унинг сиёсий ва мамурий бошқарув тизими, шунингдек мамлакатда яшаётган турли-ҳил миллат ва қабилалар тўғрисидаги батафсил маълумотлар, жойларда яшаётган аҳоли сони ва уларнинг топографик жойлашуви ҳақидаги қимматли ахборотларни ўз ҳисоботларида қайд этиб борган. Энг асосийси бу маълумотлар рус шарқшунослари томонидан тўғридан-тўғри ҳеч қандай воситаларсиз бевосита яъни уларнинг мамлакатга амалга оширган сафарлари давомида тўпланган ва таҳлил қилинган.

А.Е.Снесаревнинг қайд этишича афғонлар халқ сифатида уч гуруҳга бўлинади¹. Хусусан бирмунча сон жихатидан кўпроқ бўлган гуруҳ керлар бўлиб, улар 128 уруғдан ташкил топган. Бу гуруҳга африд, оракзай, отманзай, ҳатак, вазир ва бошқа қабилалар киради. Ушбу қабилалар Гомала дарёсидан Пешовор водийсигача бўлган Сулаймон тоғлар тизмасининг шимолий қисмида шунингдек Афғонистонни Ҳиндистон билан боғлайдиган Ҳайбар ва Гомул довонлари этакларида истиқомат қилади. Бу гуруҳга кирувчи қабилалар тоғлик халқлар бўлиб, кўплаб сайёҳларнинг фикрича улар этнографик жихатдан “энг тоза ирққа кирувчи ва уларда афғон иркининг асосий хусусиятлари ёрқин акс этади” дея дакидлайдилар². Керлар унча катта бўлмаган қишлоқларда яшашади ва улар асосан кўчманчилик билан шуғулланишади. Кичик қабила жамоалари жирғалар томонидан бошқарилади. Хусусан А.Е.Снесарев ўзининг кўплаб

¹ «История Афганистана» т. 2. 1965 г. с. 19.

² Цит. По А.Е.Снесарев. Афганистан. М. 1921, с. 99.

кузатувлари натижасида афғонларни “истараси иссиқ, бироқ бирзумда тезда қизишиб кетадиган, жиззаки, ҳар қандай меҳнатга лаёқатли, умид билан яшайдиган, аммо тезда маюс бўлиб қоладиган³” халқ сифатида тарифлайди. Саёҳатчилар афғонларнинг ташқи кўринишини қуйидагича таърифлайди: “улар баланд бўйли, бақувват, келишган, қирра бурунли, кенг яноқли, буғдойранг, улар орасида базида малларанглилари ҳам учраб турадиган, сер соқолли ва сочларини елкаларигача ўстириб юрадиган⁴” халқ сифатида эътироф этишган.

Б.Л.Тагеев афғонларга бўлган ҳайратини яширмай шундай ёзади: “афғонлар узун мўйловли, қорачадан келган, қоп-қора жингалак сочли, нимча ва оппоқ салла киядиган, соқолларини олмай узун қилиб ўстириб юрадиган, гавдаларини ҳарбийларга хос тик тутадиган, ўзларининг насил-насабларидан мағрурланадиган кишилар⁵” сифатида тарифлайди.

Аксарияти ҳарбий шарқшунос бўлган кўпчилик тадқиқотчилар афғонлар миллий характерининг ўзига хос хусусиятларини баён қилганлар. Жумладан полковник Гродеков “афғонлар халқ сифатида қаҳри қаттиқ, совуққон, ўта талабчан, довюрак, жангари, мамлакатда яшайдиган тоғликлар ўзларини афғонлар деб атайдилар ва бундан фахирланишади. Шу билан бирга у ёки бу шахснинг қайси уруғга мансублигини билиш учун бу ҳақда фақат унинг ўзидан эмас бошқа бир бегона кишидан сўраш орқали билиб олишингиз мумкин бу афғонларнинг ақилли, фаросатли ва ўзаро бир-бирига бўлган ҳурмати сабаб маънавий жиҳатдан қанчалик етук эканлигини кўрсатади⁶” дея таърифлайди.

Б.Л.Тагеев афғонларнинг миллий характери ҳақида шундай дейди: “афғонлар атрофдаги шарқ халқлари орасида ўзларининг ташқи ва миллий характери билан улардан кескин фарқ қилади, уларнинг табиати бироз нозик ва бошқа шарқ халқларига нисбатан меҳнатга лаёқатсизроқ, ҳарқандай вазиятда ўзларини эркин тутадилар ва бошқаларга қарам бўлиб яшашни хушламайдиган осиеликлардир. Афғонлар унча кўп бўлмаган халқ, улар жипслашган ҳолда мустаҳкам катта оила бўлиб яшайди, улар мудом жангари кайфиятда, мард, ташқи таъсирларга берилмайдиган ва шу билан биргаликда улар ўзларининг урф-одатларига қаттиқ риоя қиладиган” халқ сифатида таърифлайди.

Ҳарбий саёҳатчиларнинг ҳисоботларида Афғонистон аҳолиси сони тўғрисидаги маълумотлар деярли мавжуд эмас. Бироқ биз полковник Матвеевнинг ҳисоботларида шимолий Афғонистон аҳолиси ҳақида қизиқарли бўлган маълумотларни топишимиз мумкин. Унинг ҳисоботларида қайд этилишича шимолий Афғонистон аҳолисининг катта қисми ўзбеклардан иборат эканлиги, Бадахшонда тожиклар кўпчилиқни ташкил этиши билдирилади. Матвеевнинг ҳисоблашича Мозори-Шариф аҳолиси 40 минг кишидан зиёд эканлиги, Балх воҳасида 100 минг кишидан ортиқ аҳоли яшаши, Тошкўрғон

³ А.Е.Снесарев. Афганистан. М. 1921, с. 113.

⁴ Ўша манба

⁵ Тагеев Б.Л. Русские над Индией. Очерки и рассказы из боевой жизни на Памире. СПб., 1900, стр. 140.

⁶ Гродеков Н.И. Поездка ГШ полковника Гродекова из Самарканда через Герат в Афганистан в 1878 году. СМА, 1883, вып. V, с. 100.

аҳолиси камчиликни ташкил этган бўлиб, илгари бу ҳудудда анчагина аҳоли яшаганлигини билдиради. Шунингдек Матвеевнинг хабар қилишича Қундуз воҳасидаги оғир иқлим шароитига қарамасдан бу ерда 400 мингга яқин аҳоли яшаши, Бадахшон аҳолиси 500 мингдан кўплиги, Файзобод шаҳрида 20 мингдан кам бўлмаган аҳоли яшаши ва Рустак шаҳрида 15 мингга яқин киши истиқомат қилиши билдирилади⁷.

Иккинчи инглиз-афғон урушидан кейинги йилларда А.Е.Снесаревнинг ҳисоботларида келтирилишича мамлакатдаги энг кўп аҳоли қатлами тожиклар экани ва уларнинг сони 1 млнга яқин бўлганлиги, улар асосан тоғли ҳудудларда яшаши ва баъзилари кўчманчилик билан шуғулланиши қайд этилган. А.Е.Снесарев тожикларнинг ўзига хос миллий хусусиятлари ҳақида шундай дейди “бу халқ меҳнатсеварлиги ва олийжаноблиги билан алоҳида ҳурматга лойиқ эканлиги, бошқа миллат ва элатлар билан зиддиятга бормаслигини” таъкидлайди. Кўплаб тадқиқотчиларнинг кузатувлари натижасида қайд этилишича тожиклар асосан Бадахшон, Ҳирот, Вахан водийсида, Шугнон ва Рошанда истиқомат қилишган. Тожиклар ўтроқ ҳаёт кечириб, асосан деҳқончилик билан шуғулланишган.

Ҳарбий шарқшунос Венюков шимолий Афғонистонда яшовчи тожиклар ассимиляцияга учраганлигини қайд этиб ўтган. унга кўра, улар "ҳудудга келган кўплаб савдо сотиқ ишлари билан, босқинчилик мақсадида, мухожир бўлиб келган кишилар билан чатишиб кетиши натижасида ассимиляцияга олиб келганлигини шунинг учун тожик қабилалари маълум бир физиологик кўриниши деярли бутунлай қоронғи" эканлигини таъкидлайди⁸.

Ҳарбий саёҳатчиларнинг асарларида келиб чиқиши мўғулларга борадиган хазорлар ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган. Улар Афғонистонга ўрта асрларда келиб ўрнашган ва аста секин маҳаллий аҳоли билан аралашиб кетган. Ҳазорларнинг катта қисми шарқий Хуросон ва Кобул оралиғидаги ҳудудларда кўчманчилик ҳаёт тарзи билан яшаган, шунингдек уларнинг бир қисми Бадахшонга келиб ўрнашган. Бларамберг ўлкага қилган экспедицияси мобайнида хазорлар 50 мингдан ортиқ оиладан ташкил топган элат эканлигини қайд этиб ўтган. Хазорларнинг ҳақида гап кетганда Бларамберг уларни шундай таърифлайди: “хазорлар кенг юзли, мўғилларга хос қисик кўзли, форс тилида сўзлашувчи, диний жихатдан исломнинг шиа мазҳабига эътиқод қилувчи, аёллари уруғ ичида катта таъсирга эга ” халқ сифатида таърифлайди⁹.

Ҳарбий шарқшунос саёҳатчи капитан Орановский олиб борган тадқиқотлари натижасида хазорлар асли келиб чиқиши мўғилларга бориб тақалишини, улар Герируд дарёси бўйларида ва Қандаҳор–Кобул, Ҳирот–Қандаҳор йўли ўтган марказий Афғонистонда истиқомат қилишларини, диний жихатдан шиа мазҳабида эканлигини бунинг натижада улар сунний бўлган

⁷ Матвеев П.П. Поездка по бухарским и афганским владениям Генерального штаба полковника Матвеева. СМА, 1883, вып. V, с. 37-38.

⁸ Венюков М.И. Опыт военного обозрения русских границ в Азии. СПб., 1873, с. 359.

⁹ Бларамберг Н.Ф. Статистическое обозрение Персии, составленное подполковником Н.Ф.Бларамбергом в 1841 г. СПб., 1853, с. 288.

афғонлар томонидан таъқиб қилинишини ва уларнинг бир қисми қўшни форс ўлкасига паноҳ излаб кетганликларини ёзади¹⁰.

Ҳарбий саёҳатчиларнинг асарларида тасвирланган бошқа қабилаларга келсак, биз Чораймоқларни ҳам ажратиб кўрсатишимиз мумкин, улар ўз ичига келиб чиқиши турли-хил бўлган тўрт қабилани қамраб олади.

Улардан биринчиси таймурлар бўлиб, XIX аср охирларида Ҳирот атрофида яшаган 15 минг оиладан иборат бўлган қabila эди. кейинги қabila тейменлар бўлиб, Бларамбергнинг ҳисоблашича уларнинг сони 30 минг оиладан ташкил топган қabila эканлиги улар тоғ ёнбағирларида, Ҳирот атрофларида, Фарах дарёси водийсида яшашларини билдиради. Навбатдаги қabila жамшидлар бўлиб Бларамбергнинг маълумот беришича “уларнинг сони 6 минг оиладан иборат эди. Улар Герируд дарёсининг ўнг соҳилларида кўчманчилик ҳаёт тарзида яшар ва Мурғоб дарёсининг юқори оқимиғача бўлган ҳудудларгача бориб тирикчилик қиларди”. Ниҳоят тўртинчи қabila фирузкуҳийлар бўлиб, улар ҳазарлар жойлашган жойдан унча узоқ бўлмаган ҳудудларда яъни марказий Афғонистоннинг ғарбий ҳудудларида, Мурғоб ва Герируд дарёларининг оралиғида яшашган. XIX аср охирларида уларнинг сони 10 минг оиладан ошмасди¹¹.

Жангари қабилалардан ҳисобланган жамшидлар ҳақида полковник Гродеков шундай дейди: улар яхши қуролланган жангари қабилалар бўлиб, фақат номигагина амир ҳукуматига бўйсунарди. Уларнинг пойтахти Кушк шаҳри эди. мамурий бошқарув шакли насилдан насилга ўтадиган хонлик бошқарув шакли бўлиб, мободро Афғонистон амири томонидан ҳарбий ҳаракатлар амалга оширилган тақдирда суворийлардан ташкил топган отлик аскарларни амир ихтиёрига юборарди¹².

Капитан Орановский ҳам жамшид қабиласини қуйидагича таърифлаган: улар Ҳиротнинг ғарбий Паропамиз ёнбағирларида шунингдек Кушка ва Герируд дарёлари бўйларида истиқомат қилишганликларини таъкидлайди¹³.

Яна бир ҳарбий шарқшунос капитан Комаровнинг маълумотларига кўра Афғонистон Туркистонида 30-40 минг ўтовдан иборат эрсари, ранжи, инчка, перрик ва сарли сингари қabila уруғлари яшаганликлари тўғрисида маълумотлар беради¹⁴.

Ваханликлар ҳақида ҳарбий шарқшунос сайёҳ Д.В.Путята ўзининг кундаликларида батафсил маълумотлар бериб ўтган. Ваханликларнинг ташқи кўриниши Тошқўрғонлик тожикларни эслатишини, улар ўзларининг сўзлашув тилига эғалигини, аммо уларнинг кўпчилиги форс тилини яхши тушунишини шунингдек уларнинг ташқи кўриниши келишган ва юмолоқ юзли халқ сифатида, эркаклари баланд бўйли, пиёда юрувчи ва моҳир камончи, жангари шу билан бирга айёр, синчков, сергап ўзлари ҳақида мактанишни яхши

¹⁰ Орановский В.А. Военно-статистическое описание восточной части Хорасана. СМА вып 68, СПб., 1896, с. 57.

¹¹ Бларамберг Н.Ф. Статистическое обозрение, с. .282.

¹² Гродеков Н.И. Поездка, с. 97.

¹³ Орановский В.А. Военно-статистическое, с. 57.

¹⁴ Краткие статистические сведения о племенах эрсари. СМА, вып. 25, СПб., 1887, с. 281-282.

кўтрадиган, кўпчилик эркаклари сочларини қирдирмайди, мўйлов ва калта сокол қўйиб юришини, аёллари нозик, буғдойранг, гўзал, шарқ одобларига қарамай очик юришини яъни паранжисиз ва эркаклар даврасида ўзларини эркин тутадилар дея ваханликларга Д.В.Путята таъриф беради¹⁵.

Ваханликлар ҳақида гап кетганда аслида улар Амударёнинг юқори оқимидаги водийларда яшайдиган тоғликлар бўлган. Венюков ўзининг амалга оширган илмий экспедицияси натижасида ваханликлар ҳақида бир-қанча маълумотлар тўплайди. У шундай дейди “Амударёнинг бошланғич нуқтасида баланд тоғликлар тепасида биз бир қабилага дуч келдик. Уларнинг этник келиб чиқиши ва тилларини ўрганиш натижасида ваханликлар орийларнинг энг қадимий вакили эканликларига амин бўлдик¹⁶”. Шунингдек тадқиқотчининг билдиришича ваханликлар сиёсий ва иқтисодий жихатдан тараққий этмаган, аммо ҳеч-қандай марказий ҳокимиятга бўйсунмайдиган, ўз мустақиллигини авайлаб сақлайдиган алоҳида бир кичик ўлка, эрксевар тоғликлар дея таъкидлайди¹⁷.

Ҳарбий шарқшунос тадқиқотчи Венюковнинг билдиришича афғон Бадахшонда ярим миллионга яқин аҳоли яшаши, кўп йиллар мобайнида уларга қарши афғонларнинг ҳозирда эса ўзбекларнинг тазийқига қарамасдан ўзларининг сиёсий мустақилликларини ҳимоя қилиб келаётганликларини маълум қилади¹⁸.

Б.Тагеевнинг тадқиқот ишларида ҳам ваханликлар ҳақида маълумотлар келтирилади. “Ушбу баланд бўйли келишган халқ орий ирқига мансуб бўлиб, деярли ташқи дунёдан узулиб қолганди. Шунингдек улар узун сочли, буғдой ранг, кўзлари ёниб турувчи, жингалак сочлари елкаларига тушиб турадиган, катта думалоқ қора кўзли, елкалари кенг, қалин қошлари орасидан бошланувчи қирра бурунлари уларга жангари кўриниш берадиган, ваханликлар ўзларининг сўзлашув тилига эга бўлиб, у хушоҳангли ўзига хос ёқимли овози билан худди ёввойилашиб кетган француз тилига ўхшарди, аммо яхшилаб қулоқ солинса осийе лаҳчасига ўхшашлигини” таъкидлайди. Шунингдек Тагеев ваханликларни “улар ўзларининг жисмоний жихатдан чапдаст эканликлари билан, чидамли ва кучли эканликлари, ҳар-қанча пиёда юрса ҳам чарчамайдиган, узоқ масофаларга боришда ҳатто чопқир отлардан ҳам қолишмайдиган” халқ сифатида таърифлайди. Саёҳатчининг ваханликлар ҳақида яна бир қизиқарли эсдаликларида шундай дейилади: “бу халқ аёллари ҳақийқий шарқ гўзал аёллари бўлиб, фақатгина биз бундай гўзалликни суръатларда кўрамиз ва баъзида ўзимизнинг Туркистон ўлкасида учратамиз”¹⁹.

Афғонистоннинг шимолий ҳудудларида туркий халқлар яшаган бўлиб уларнинг катта қисмини ўзбеклар ташкил этган. А.Е.Снесаревнинг маълумотларига кўра XIX аср охирларида шимолий Афғонистонда 700-800

¹⁵ Путята Д.В. Очерки экспедиции в Памир, Сарыкол, Вахан и Шугнан. 1883 г. СМА, вып. 10, СПб., 1884, с. 63.

¹⁶ Венюков М.И. Опыт, с. 362.

¹⁷ Ўша манба

¹⁸ Ўша манба

¹⁹ Тагеев Б.Л. Русские, с. 156.

мингга яқин ўзбеклар яшаганликларини таъкидлайди. Униг кузатувлари бўйича XIX аср охирлари XX аср бошларида кўчманчи ўзбек халқи афғон амири сиёсати таъсири остида аста секинлик билан ўтроқ ҳаёт тарзига ўта бошлаганини таъкидлайди.

Бларамбергнинг маълумотларига кўра XIX аср ўрталарида Мурғоб дарёси ва Балх оралиғида яшаган ўзбеклар тўрт асосий гуруҳга бўлинган. Булар майманлар бўлиб уларнинг сони 5 минг оиладан иборат гуруҳ эканлиги, сарипуллар 4 минг оиладан иборат Балхдан ғарброкда яшаганликлари, андхойлар майманлардан шарқда ва уларнинг сони 3700 оила эканлиги, шибирғонлар 3500 оиладан иборат ўзбеклар бўлиб андхой ўзбекларидан жанубий шарқда кўчманчилик билан шуғулланишини таъкидлайди. Бларамбергнинг айтишича майман, сарипул, андхой шибирғонлар аслида ягона ўзбек халқи бўлиб XIX аср охирида Қундуз ва Балхда биргаликда бир бутун бўлиб яшаётганликларини таъкидлайди²⁰.

Полковник Венюков Марказий Осиёнинг жанубий сарҳадларига қилган экспедицияси давомида ўзбек миллатининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида батафсил маълумотлар келтириб ўтган. Унинг таъкидлашича ўзбеклар Бухоро амирлигида қандай кун кечирса Афғонистон Туркистонида ҳам шундай яшашларини билдиради. Шунингдек ўзбеклар кўплаб уруғларга бўлинишини, қўшни халқлар билан ўзбеклар орасида уруғ аймоқчилик борасида фарқ мавжудлиги, ўзбекларда қон-қариндошлик алоқалари кучли ривожланганлиги ва уруғчилик тизими ўзбеклар ҳаётида катта аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайди²¹. Афғонистонда тадқиқот олиб борган деярли барча ҳарбий шарқшунос олимлар ушбу мамлакатнинг ўзига хос асосий хусусиятларидан бири унинг миллий таркибининг турли хил эканлиги тўғрисида ўз эсдаликларида қайд этиб ўтган. Масалан ҳарбий шарқшунос сайёҳларнинг маълумотларига кўра Афғонистонда туркман, қалмоқ, яхудий, ҳинд ва лўлилар ҳам аҳолининг каттагина қисмини ташкил қилган.

Хусусан улар орасида Кофиристондаги (ҳозирги Нуристон)кофирлар алоҳида қизиқишга эга қabila ҳисобланади. Афғонистондаги ушбу унча катта бўлмаган элат рус ҳарбий шарқшунослари учун ҳар доим қизиқарли жумбоқ бўлиб келган. Полковник Матвеев Кофиристонга қилган сафари давомида ушбу ўрганилмаган ўлка ҳақида қимматли маълумотлар тўплашга муваффақ бўлган. Полковник Матвеев кофирларни шундай таърифлайди: “одамлари тамомила ёввойи, бетартиб узун ўсган сочлари елкаларигача тушиб туради, уларнинг юз тузилиши худди кавказликларникидек, шундай бўлсада улар орасида ташқи кўринишлари борасида америкалик ҳиндуларга ўхшашлари ҳам учраб туради. Уларни ҳар тарафдан кўп сонли бўлган мусулмонлар ўраб турган бўлса ҳам улар ислом динини қабул қилмаганлар. Улар нафақат марказий ҳокимиятга бўйсунмаган озод қабилалар бўлган балки ён атрофдаги бошқа қабилаларга хавф солиб турган, агарда уларнинг қўлига мусулмонлар асирга тушса уларни

²⁰ Бларамберг Н.Ф. Статистическое, с. 289.

²¹ Венюков М.И. Опыт, с. 360.

тириклайин тупроққа кўмиб юборишган ёки тошбўрон қилишган. Ажнабий бўлган киши бу овлоқ тоғли ҳудудларда адашиб қолгудек бўлса уни бу ерларда муқаррар ўлим кутиб турарди. Афсуски бизга улар билан суҳбатлашиш насиб қилмади чунки Бадахшонликларнинг ҳеч бири уларнинг тилларини тушунмас эди”²².

Бу ёввойи жангари қабилалар ҳеч қандай ҳукуматга бўйсунмаган, ташқи дунёдан узилиб қолган унча катта бўлмаган жамоа бўлган. Уларнинг асосий тирикчилик манбаи чорвачилик ва деҳқончилик бўлиб, айниқса мусаллас тайёрлаш ривожланган. Афғонларнинг айтишича ҳеч қандай қўшин Кофиристонга кириб боролмасди чунки ушбу ҳудуд ҳар тарафлама баланд қоялар билан ўралганди, мобода уерларга борган одам тоғу-тошлар орасида адашиб қолиши муқаррар эканлигини таъкидлашган²³.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки рус ҳарбий шарқшуносларининг Афғонистонга амалга оширган саёҳатлари ва экспедициялари давомида тўплаган қимматли маълумотлари бугунги кунда илмий меърос ҳисобланиб ушбу мамлакатнинг этнографияси ва географиясини ўрганмоқчи бўлган тадқиқотчилар учун қўлланма бўлиб келмоқда. Афғонистонда жойлашган халқлар урф-одатлари, удумлари, миллий анъаналари, яшаш тарзи узоқ йиллардан буён деярли ўзгаришсиз сақланиб келинаётганлиги ҳам тадқиқотчилар учун катта қизиқиш уйғотмоқда шу сабабли ҳам рус шарқшуносларининг тўплаган маълумотлари ҳали ҳамон синчковлик билан ўрганилмоқда.

²² Матвеев П.П. Поездка, с. 98.

²³ А.А.Колесников, Г.С.Харатишвили, Россия и Афганистан. Миссии. Экспедиции. Путешествия, Сп.П.: Нестор-История, 2011. с.60.